

Миловановић „оставио иза себе забелешке о своме раду“ (с. 288). Чланак је написао на основу онога што му је од тих забележака било доступно, као и на основу онога што је од самог Миловановића слушао он лично. Најзад да наведемо да је у једном чланку изложио најглавније идеје о тоталитаризму изнете у рефератима и говорима на једном скупу у америчкој Академији наука, а који су били објављени у посебној књизи.

Није могуће у једном осврту изложити све богатство мисли које може да нам пружи Слободан Јовановић. Иако је очигледно да је далеко највећи број ових чланака написао без намере да остави трајнијег трага у нашој политици или науци, већ сада може се поуздано рећи да ће многа од његових запажања и констатација допринети дубљем разумевању комунистичког режима у Југославији. Нема сумње да је Јовановић и у старости сачувао моћ критичког расуђивања. Различитост овог његовог стварања, кад се упореди с оним до 1941. године, па и с обзиром на приступ предмету којим се бави, као и на стил изражавања, може само у почетку да збуни читаоца. Али кад се прихвати чињеница да та разлика постоји, читалац ће једнако уживати у овој његовој књизи као и у његовим ранијим делима. Дело Слободана Јовановића нам и после читања ове књиге изгледа као монолит у коме нема напуклина. Оно ће трајати у времену докле буду трајала и остала његова дела.

Александар А. Миљковић

Светислав Стефановић, Политички списи Светислава Стефановића – *Старим или новим путевима*, одабрани политички списи (1899–1943), избор и предговор
Предраг Пузић
(Артпринт, Нови Сад, 2006)

Пред нама је књига одабраних политичких списа Светислава Стефановића под насловом *Старим или новим путевима*, у избору и с предговором Предрага Пузића. Захваљујући својој невероватној енергији и упорности, али пре свега оданости писцу чије је радове овде сакупио и издао, Пузић нам је омогућио да се упознамо с политичким погледима овог нашег књижевника, преводиоца и културног и јавног радника које је износио током живота, и то од оних најранијих, па све до оних које је објављивао у чланцима до пред своју смрт. У *Напомени* на крају књиге (с. 552–554) он наводи неке од крупнијих проблема с којима се суочавао током рада на сакуп-

љању текстова за ову књигу. Но, без обзира на све тешкоће, на крају смо добили скоро целокупан политички опус Светислава Стефановића, и то његово критичко издање, јер Пузић, уз Стефановићеве текстове, даје и најнеопходнија обавештења за критичко сагледавање политичких погледа овог нашег књижевника и преводиоца, његовог политичког деловања, као и његовог политичког дела.

За наслов ове књиге приређивач је узео наслов једног Стефановићевог чланка објављеног у *Отаџбини* 1935. године, а који се такође објављује у овој књизи (с. 68–70). Очигледно је да се за то решење определио јер тај наслов изражава особеност Стефановићевог целокупног политичког опуса који се одсликава у овој књизи.

Да узгред поменемо да се Пузић од раније бавио проучавањем дела Светислава Стефановића. Објавио је 2003. године запажену књигу *Ломача за Sensa – Злочин и казна Светислава Стефановића*.¹ У тој књизи бави се критичком анализом образложења оптужбе „фамозног“ Војног суда Првог корпуса НОВЈ који је Стефановића осудио на смрт и на основу које је погубљен новембра 1944. године. Као „додатак“ (с. 538), он је уз његове политичке списе објавио и последње писмо Стефановићево које је послао својој супрузи из затвора. То је, у ствари, цедуља на којој је написао: „Треба ми зимски капут, 1 ћебе, 1 јастук, прибор за бријање и 1 пешкир, мало хлеба, сланине и два кувана јаја“. Да и ово писмо унесе у збирку Стефановићевих политичких написа било је за аутора пресудно то што је „писано и послано из затвора“ – односно, другим речима, што је то његов последњи писани текст као политичког затвореника.

У свом предговору Пузић целокупан Стефановићев политички опус дели на два раздобља. Прво раздобље карактерише Стефановићево „залагање за демократски поредак“, „републиканизам“, као и његова глорификација Светозара Марковића – мада се декларише као његов поклоник и касније, чак све до година уочи Другог светског рата. У другом раздобљу, које започиње од прве половине 30-тих година XX века, Светислав Стефановић се налази у редовима политичке деснице, и то оне која се сматрала екстремном. Он се сада декларише као непомирљиви противник комунизма, Маркса, диктатуре пролетаријата и бољшевичке државе. Такође се залаже за сталешку државу какве су Мусолинијева Италија и Хитлерова Немачка, а нарочито Мусолинијева Италија. Одлучан је противник уништења села и сељаштва, а то се десило у Енглеској током историје и на томе су радили бољшевици у Совјетском Савезу, у коме је комунистичка власт милионске масе сељака изложила умирању од глади. За њега ни Америка није имала село ни

¹ Sens је био један од псеудонима Светислава Стефановића. Иначе, за ову књигу је Предраг Пузић добио награду Задужбине Милоша Црњанског.

сељаштво, јер фармери никада нису били сељаци у нашем, то јест европском и, још мање, словенском смислу. Том свом залагању за Србију као сељачку државу остао је доследан до краја. У чланку под насловом *Изграђивање Нове Србије као сељачке државе*, објављеном у листу *Српски народ* (на Божић 1942. године), он се изјашњава за изграђивање Србије „као државе сељачког типа, малог и средњег поседа, са облицима задружних колектива“.

У том другом раздобљу Стефановић није више противник монархије нити хришћанства. Он се изјашњава као поборник традиционалних вредности. Пузић чак наводи да је извесно време био члан „Збора“ Димитрија Љотића, а и кад је напустио овај покрет није се јавно од њега оградио. Најзад, да поменемо да у том раздобљу објављује превод књиге *О корпоративној држави* Бенита Мусолинија,² а то је касније била и једна од неколико тачака оптужби због којих је осуђен на смрт.

Књига *Старим или новим путевима* открива данашњим нараштајима да се Стефановић много више бавио политичким питањима него што би се очекивало на основу његове превасходно књижевне репутације. У бројним чланцима које је објављивао у дневним и политичким листовима, а специјално, док је био истакнути активиста у републиканским редовима, у листовима Југословенске републиканске странке *Република* и *Прогрес*, Стефановића видимо као човека који се бори за своја политичка уверења, и који је искрено привржен политичким идејама које исповеда. Полемички карактер многих његових написа открива његову потребу и спремност да се кроз борбу избори за своје политичке идеје. У првом раздобљу своје политичке делатности он је на страни демократских, републиканских и левих идеја и покрета, а у другом образлаже и бори се за идеје антидемократске, националне, корпоративистичке и традиционалистичке. У време кад је избила Бољшевичка револуција у Русији, он у чланцима из раних двадесетих година уопште није њен противник. Напротив, налази и износи разлоге да би оправдао њену појаву, а од средине тридесетих година постаје њен најогорченији и непомирљиви непријатељ.

Преокрет до којег је дошло у Стефановићевом интелектуалном животу занимљив је феномен, али не може бити предмет расправе у једном напису као што је овај. Међутим, он је у сваком случају искрено био одан својим политичким идејама и из првог и из другог раздобља, јер су и оне прве као и друге проистикале из његових убеђења, из искрене понесености њима. То се лако препознаје

² Београд, 1937. У тој књизи, колико се сећамо, не објављују се само говори Бенита Мусолинија него и неколико одломака из италијанског корпоративног законодавства.

по начину како о њима пише, односно по речима изговореним у интервјуима, а које је (то јест, Стефановићеве интервјуе) Пузић такође уврстио у ову књигу. Стефановићево згражање над болшевичким злочиноу у Виници у Украјини, а које је исказао у чланку у *Новом времену*, у броју од краја јула 1943. године, дубоко је и искрено. Он жигоше виничке крвнике, подсећајући да су њихови духовни оци били Ставрогин и Верховенски из романа *Беси*³ Достојевског, кога у чланку назива страшним визионарем словенске Апокалипсе. Да с овим чланком у вези узгредно приметимо да помињање Достојевског, а нарочито као визионара словенске Апокалипсе, није у том политичком тренутку никако могло да буде у складу с националсоцијалистичким идеолошким погледима на Достојевског и словенство.

Добро је што је Пузић оно што би се могло назвати политичким чланцима схватио врло широко. Захваљујући томе, у књизи су се нашли многи чланци за које би можда, ако се на њих гледа из другог угла, било дискутабилно да ли су политички у једном строжем значењу те речи, попут оних које је објављивао у листовима *Република* и *Прогрес*.

На пример, Стефановић у неколико чланака помиње Гуљелма Ферера, који је у оно време важио за интелектуалну величину, а чија су дела превођена и на наш језик. Стефановић признаје његове заслуге у историјском сагледавању римске цивилизације, али му замера што се определио за критику фашизма и одбрану демократије, пребацујући му да није схватио велика интуитивна сазнања Мусолинијева о кобном значају броја за модерну културу. Наиме, модерна култура може да се спасе само „у једном новом преображају целокупног државног и друштвеног живота где ће, наместо принципа већине, т(о) ј(ест) принципа квантитета, доћи до изражаја принцип квалитета, т(о) ј(ест) важност и вредност функције појединца и сталеза у склопу државе и друштва“ (с. 533). Та његова критичка размишљања могу да имају и имају директног утицаја и на политичке ставове, али она су принципијелна и изнад политике као практичне делатности, и иду у сферу критичке теорије.

И још један пример. У књигу Стефановићевих написа Пузић је унео и његов критички осврт на књигу Владимира Дворниковића *Психа југословенске меланхолије*. Стефановић не одбацује Дворниковићеву констатацију да у психи Јужних Словена могу да се нађу елементи меланхолије. Међутим, неки докази на које се Дворниковић највише позива – а то је југословенски народни мелос, посебно босанске народне мелодије – још нису проучени. Спомињући поглавље у Дворниковићевој књизи *Плач кроз пјесму*, он се присећа да

3 Под тим насловом Стефановић помиње овај роман, који је код нас у преводу на српски објављиван под насловом *Зли дуси*.

се и мађарски мелос карактерише меланхоличношћу, наводећи изреку да се „плачући весели Мађар“. Иначе, меланхолију као особину приписује више источним народима, од којих су је примили Словени⁴ и Јужни Словени. Он и за Шекспировог Хамлета вели да је „највиши и најдубљи тип меланхолика“ (с. 310). Али ове занимљиве критичке опаске поводом поменуте књиге Владимира Дворниковића готово да немају нимало везе с политиком. Међутим, нека нам буде допуштено да кажемо да је ипак добро што је Пузић и овај текст, као и њему сличне, унео у ову књигу. Они откривају Стефановићеву ширину у разматрању света идеја, а која се одсликава у разним сферама, па и у сфери политичкој.

Чланци које смо изнели као пример не представљају изузетак. У групу чланака о расизму, поред овог у коме је подвргао критици Дворниковићеву расправу о *Психи југословенске меланхолије*, увршћени су готово сви у којима излаже резултате разних истраживања у вези с расним проблемом, а који такође спадају више у област науке, и то без обзира на то што су многа од тих истраживања добрим делом била инспирисана политичким ставовима из тог доба.

У полемичком чланку упереном против схватања Слободана Јовановића о Светозару Марковићу, и за самог Стефановића је од много мањег значаја одбрана Светозаревих политичких ставова и идеја. Оно што он Јовановићу пребацује, и то је његов суштински приговор, јесте што није Светозара схватио као историјску појаву, није схватио улогу коју је он имао да изврши у историји. У виђењу Светислава Стефановића, покрет који је Светозар „засновао“, „преобразио је цео унутрашњи живот Србијин“ (с. 458). Понесен Светозаревим идејама, он пише да је његова појава представљала „једно велико чистилиште нашег душевног живота“; да је био „један редак проповедник чије и заблуде више вреде него по неке тачне истине“; „прокламатор старих а вечно нових идеја о срећи чистој, човечанској, непомућеној оковима ‘потребне’, друштвене конвенционалности“ итд. (с. 458). У нашој историји, по Стефановићу, нико боље од Светозара не оправдава Гетеове речи: „Was fruchtbar ist, allein ist wahr“.⁵ Не може се порећи да идеје из овог чланка могу да буду, а и да јесу, у вези с политичким ставовима Стефановићевим, али његов основни и прави циљ био је да, на супрот критици Слободана Јовановића, истакне Светозара Марковића као оног који је својом појавом фактички допринео друштвеном и историјском преображају целокупног србијанског друштва.⁶

4 Руси, на пример, „због знатног прилива монголске крви“ (с. 310).

5 „Што је плодно, то је једино истинито“.

6 Узгредно напомињемо да је ово један од најранијих чланака Стефановићевих, објавио га је 1903. године.

Објављујући ову књигу, Пузић је урадио посао који је било неопходно да се уради. Али нам са њом даје и још нешто. Он је за сваки чланак навео библиографски податак о његовом првом објављивању, а сакупљене чланке разврстао по темама, тематски их је класификовао, да тако кажемо. То још више олакшава њихово изучавање. Међутим, обавезни смо да кажемо и то да његова класификација ових чланака није обавезујућа – мада, сложили се с њом или не, она ипак може да послужи као путоказ у даљим истраживањима.

Немамо намеру да се упуштамо у подробнија разматрања Стефановићевог стваралаштва у сфери политичке публицистике. Уосталом, после појављивања ове књиге то ће бити много лакше свима који се буду одлучили да се позабаве овом темом. Учинивши доступним нашој културној, научној и политичкој јавности Стефановићев политички опус, Пузић је омогућио упознавање и дубље разумевање његових политичких написа, који су до сада били најмање познати. Те написе било је тим потребније учинити доступним данашњој јавности, јер се највише предрасуда и контроверзних оцена и судова о Стефановићевој јавној делатности односи управо на његов политички рад и политичке ставове и идеје.

И да завршимо. Несумњиво је да у књизи *Старим или новим путевима* има доста од онога што је од значаја још само за историјска проучавања Међутим, нама се лично ипак чини да с појавом ове књиге као целине, Светислав Стефановић престаје да буде личност која припада једино историји и да поново постаје наш савременик.

Александар А. Миљковић

Светислав Стефановић, Политички списи Светислава Стефановића – *Бунтовне песме*, приредио Предраг Пузић, штампање књиге омогућено средствима из фонда Антона Стефановића (Нови Сад, 2005)

Не много пре књиге Светислава Стефановића *Старим или новим путевима* о којој је била реч, појавила се свешчица политичких песама од истог аутора под насловом *Бунтовне песме*. И ову књигу је, као и ону о којој смо већ говорили, приредио Предраг Пузић. Финансијска средства за издавање обезбедио је Стефановићев син Антон.

И кад је реч о Светиславу Стефановићу као песнику, у нашој јавности најмање је познато да је, поред осталог, неговао и политич-